

BAZI SUFİ AKIMLARI HAKINDA

Ebülfez Elçibey¹
Muhammet Kemaloğlu²

ÖZET

Tarih araştırmalarının hemen her alanında olduğu üzere, tasavvufi düşünce tarihi alanında da belirli moda konular, araştırmalara hâkim olmuştur. Bazen siyasal, bazen ideolojik, hatta turistik veya ticari sebeplerle öne çıkan bu moda konular, Anadolu Selçukluları dönemi için Mevlâna Celâleddin-i Rûmi, Hacı Bektaş-ı Veli ve Ahi Evren (bu arada Ahilik), Beylikler dönemi için de Yunus Emre etrafında odaklanmıştır. Bu yazı ile Ebülfez Elçibey, edebiyat, tarih, felsefe, hukuk vb. bilimlerin tarihini inceleyen âlimlerimizin bakışını sufiliğin modern bilimsel düzeyde incelenmesine yöneltmek istemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebülfez Elçibey, Felsefe, Tarih, Tasavvufi, Düşünce, Azerbaycan

---

¹ Elçibəy, Ebülfəz, *Azərbaycandan Başlayan Tarih, Tertibçi ve Redaktor: Mircelal Yusifli, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı, 2003, s. 117-123.*

² Çeviren

ABOUT SOME SUFI CURRENTS

ABSTRACT

On research is in the area, to nearly every specific fashion topics, Sufi thought tarihi field research has been mastered. Sometimes political, sometimes ideological, even the touristic or commercial reasons featured this fashion topics, Anatolian Seljuks period Mevlâna Celal-ı Rûmi, Haji Bektash Wali and Ahi Evren (Ahi), focused around the Emirates for Yunus Emre period. Ebülfez with this post, literature, history, philosophy, law, Elçibey and Sciences date reviewed by âlimlerimizin wants to instruct the modern scientific level of a pre-established sufiliğın an overview.

Key Word: Ebulfez Elchibey, Philosophy, History, Mystical, Thought, Azerbaijan

GİRİŞ

Sufilik, ya da sufizm³, Ortaçağ Müslüman toplumunda kök salmış ve yayılmış çeşitli sosyo-politik, dini-felsefi akımları birleştiren bir kavramdır. Bu söz altında başka başka akımlar yaşamış ve faaliyet göstermiştir. İşte bu yüzden tasavvuf deyince düşüncemizde tek bir büyük, bir biçimli kavram değil, başka başka biçimli, çok yönlü bir kavram oluşur. Buradan da şu sonuca varılır ki, sufizm bir çerçeve veya dairede değil, çeşitli koşullarda, çeşitli zaman ve mekân içerisinde her türlü insan sınıf ve tabakalarının sosyal ortamdan oluşan arzu ve isteğini peşinde, yalnız kendisinden önceki dini ve felsefi düşünce ve hareketlere değil, hatta kendisinin dününden (geçmişinden), yeni anlam vermeye çalışmıştır. Bence, sufilik her türlü antagonist⁴ sınıf ve tabakaların, kişilerin faaliyetlerine yaradığı için birleşip sabitleşmemiştir. Bu yüzden de sufi akımlardan, ya da sufilerden biri gerici, öbürü ise ilerici olmuş, başka birisi barıştırmacı, öbürü ise militan bir tutum almıştır. Genel olarak diyebiliriz ki, sufi akımlarının farklı yönlerini göstermek için birkaç cilt eser yazılmalıdır.

Peki, sufiliğin genelliği, benzerlikleri, birlikteliği neresindedir?

Sufilik insanın kendisini, onun hayattaki konumunu, insanın düşünce ve duygusunu öğrenmeye çalışmış, bu düşünce ve duygudan doğan sayısız, çoğu zaman cevapsız sorulara cevap aramıştı. Bunlar ise insanı sosyal varlık olarak teşekkül bulmadan önce, biyolojik varlık olduğu halde bile düşündürmüştü. İlk önce insanla doğa arasında giden bu mücadele, sonraları insanla insan arasında yer bulmuştu. İnsanı düşündüren bu konular Sümerlerde, Babillerde, Budizm, Manihaizm'de, Yunan sofistikesinde, Hıristiyanlıkta vb. de zamanında büyük yer almıştır.

Azerbaycan'da ta eski çağlardan, insanın manevi özgürlüğüne yol arayan akımlar, kişiler olmuştur. Sözlü halk edebiyatı numunelerimizin hangisinin milattan önce gidip çıktığını söyleyemeyiz. Ancak Avesta'da insanın içinde iki olumsuzluğun olduğu belirtilmekte, insana kendisi düşünürken içindeki kötülüğü kovup, şer kuvveti-kötü duygu ve düşünceyi çıkarmaya çalışması önerilir. Azerbaycan halkının eski felsefi kavrayışın, insan içindeki doğuştan beyaz ışığın temizliğini, arı-durululuğunu korumalı, onun içerisine karanlığın sokulmasına yol vermemeli, kendi üzerinde çalışmakla ışığı, iyiliği güçlendirmeli, artırmalıdır ki, o da karanlığı kovup onun yerini bilsin. O halde insan kâmileşebilir, iki duygu arasında kalıp ebedi eziyet çekmekten kurtulur.

Bunun için ne yapmak gerek, ne tür çalışmalar yapmak gerekti?

Bunlar oldukça fazla idi. Her bir büyük, bilici kendi düşünce ve duygusunu tek doğru yol sayıyor. Onu sevdiği, sözü geçtiği, ulusa, obaya aşılıyordu. Bizce, çeşitli düşünce, duygu, davranış ve isteklerle yaşayan toplum ve tarikatların çokluğu, Yukarı'nın-merkezi devletin despot ve diktatörlüğü, aşağıda-kitleler arasında anarşinin, geniş yer tutması ile ilgili olmuştur. Daha doğrusu ezenlerle ezilenlerin gücü arasında değişen yaklaşık bir eşitlik oluşur. Ezenler her türlü isteklerini

³ *el-Kâşânî, Abdurrezâk, Mu'cemu Istilâhâti's-Sûfiyye, thk. Abdulâl Şahin, Kahire, 1393/1973, s. 442; Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimler ve Deyimler Sözlüğü, Ankara, 1997, s. 787; Kübra, Necmuddin, Tasavvufî Hayat, haz. Mustafa Kara, Dergâh yay, İstanbul, 1980, s. 4.*

⁴ *Karşı, karşıt, muhalif (Çevirenin Notu).*

gerçekleştirmeye bilmediği gibi, ezilenler de kurtuluş yolu arasalar da, hatta onu bulsalar da uygulayamıyorlardı. Bu durumda, ezilenler ilk önce fikir olarak (çünkü başka silah yok) ezenleri darmadağın etseler de, ezenlerin ekonomik ve askeri gücü karşısında geri çekiliyorlar. Bir süreliğine antagonist-ölüm kalım savaşı başlar. Engels'in tabiriyle söylersek söz ve kalem arada bir mücadele meydanını kılıca terk etmeli olur ve her iki taraftan kayıplar olur. Tarif ettiğimiz böyle ortamlarda ortaya çıkan büyük dâhiler insanoğlunu tamamen her türlü belalardan kurtarmak yolu ararlar. Bunların arasında Azerbaycan halkının yetiştirdiği bir takım büyük dâhiler büyük yer tutuyorlar. Bizce, Şehabeddin Sühreverdi, Aynul-Kuzat, Naimî, Nesimî⁵ ve başkaları sadece ve sadece insanı biyolojik varlıktan uzaklaştırıp, onu en kâmil sosyal varlık düzeyine kaldırmak, onun maneviyatını, benliğini, onurunu yüceltmek, sarsılmaz etmek, onu her türlü aşağılık, yaramaz duygu, mutillikten uzaklaştırmak için kendilerini kurban vermişlerdir. Böylece onlar bir milletin, genel ulusun değil, bütün insanlığın dev oğlu olmuşlardır. Onlar bir tabaka veya zümreyi değil, bütün insanoğlunu toplumsal belalardan, doğanın çetinliğinden kurtarmak için yollar aramış, hatta ölümden kurtuluş için önce manevi ölmezliğe ulaşmayı telkin, tebliğ etmiş, insanlara aşılacak istemiş, kendilerini bir görk, örnek göstermişlerdir.

Önceden belirttiğimiz gibi, Sufilere özgü bir takım fikir ve düşüncelere dünya tarihinin çeşitli merhalelerinde, çeşitli ülkelerde rastlandığı gibi, Azerbaycan'da da rastlıyoruz. Gerek Mani'ler⁶, gerekse Mazdeki'lerin⁷ ağırlık merkezi, iç faaliyet yeri Azerbaycan olmuştur.

5 Pala, İskender, *Aşkî, Hayatı, Edebi Şahsiyeti ve Divanı, C. I, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1983, s. 9-37; Ünver, İsmail, "Aşkî, Üsküdarlı", C. IV, TDVİA, Diyanet Vakfı Neşriyatı, İstanbul, 1991, s. 23-24; Öztürk, Yaşar Nuri, *Enel Hak İsyanı-Hallac-ı Mansur Darağacında Miraç*, İstanbul, 2011, s. 31; Usluer, Fatih, "Nesimî Şiirlerinin Şerhlerinde Yapılan Yanlışlıklar", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume, 4/2, Winter, 2009, s. 1073-1091*. Doğum tarihinin 1369-1370 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Azerbaycan'ın Şamahı şehrinde doğmuştur. İdamı da 1425 yılındadır. Türkçe ve Farsça divanları yazmıştır. Şiirleri dönemin birçok şairini etkilemiştir. Şiirlerinde Hallac-ı Mansur'u andıran ifadeler kullanmasıyla idarecilerin tepkilerini üzerine çok çekmiştir. Nesimî'nin yaşadığı dönemde Fazlullah Naimi'nin (1339-1401) kurucusu olduğu Hurufilik hareketi geniş ölçüde yaygınlaşmıştı. Nesimî Naimi'den öğrendiği Hurufiliği kabul etmiş ve bu tarikat uğrunda mücadele etmiştir. Kendisinin de Hacı Bektaş-ı Veli'den etkilendiği ileri sürülmektedir. Çeşitli nazireler yazmıştır. Şiirleri Anadolu, Azerbaycan ve İran'da yaygındır. Esterabadlı Fazlullah'ın yaymaya çalıştığı Hurufiliği benimsemiş ve bu mezhebin önde gelen savunucuları arasında yer almıştır. Görüşleri yöneticileri rahatsız etmeye başladığında, benzer vakalarda olduğu gibi, Nesimî de takip edilmiş ve Mısır Çerkez kölemenleri hükümdarı El-Müeyyed Şeyh'in emriyle Şam'da derisi yüzülerek öldürülmüştür. Cesedinin bir hafta halka gösterildiği, ayrıca öldürüldükten sonra derisini omzuna alıp 7 kapıdan aynı anda çıktığı söylenmektedir (Çevirenin Notu).

6 Mezopotamya (çay arası)'da, İranlı bir ailenin oğlu olan Mani tarafından ortaya atılan Mani dini, yayılmasının ilk yıllarında yasa dışı ilân edilmiş; dinin kurucusu, M. S. 273 yılında, derisi yüzülerek idam edilmiştir (Çevirenin Notu).

7 Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Hazırlayan, Osman Okçu), Timaş Yay. İstanbul, 2002, s. 228-249; Challaye, F, *Dinler Tarihi*, İstanbul, 1963, s. 98; Taplamacıoğlu, M, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Basım, Ankara, 1966, s. 116; Crone, Patricia, "Kavad's Heresy and Mazdak's Revolt", in: *Iran 29 s. 21-40*; Börm, H, *Prokop und die Perser, Untersuchungen Zu Den Römisch-Sasanidischen Kontakten In Der Ausgehenden Spätantike*, Stuttgart, 2007, s. 230-233; Crone, Patricia, "Kavad's Heresy and Mazdak's Revolt", in: *Iran 29, 1991, s. 21-42*; Gaube, H, "Mazdak: Historical reality or invention?", in: *Studia Iranica 11, 1982, s. 111-122*; Gnoli, G, "Nuovi studi sul Mazdakismo", in: *Accademia Nazionale dei Lincei (Hrsg), La Persia e Bisanzio, Atti dei convegni Lincei, Roma, 2004, s. 439-456*; Rubin, Z, "Mass Movements in Late Antiquity", in: *I. Malkin/Z. Rubinsohn (Hrsg), Leaders and Masses in the Roman World, Studies in Honor of Zvi Yavetz, Leiden-New York, 1995, s. 187-191*; Sundermann, W, "Neue Erkenntnisse über die mazdakitische Soziallehre", in: *Das Altertum 34, 3, 1988, s. 183-188*; Yarshater, Ehsan, "Mazdakism", in: *Cambridge History of Iran III/2. Cambridge, 1983, s. 991-1024*. Mazdek (مزدک) (ölümü 524 veya 528) Sasani İmparatorluğu'nda Şah I. Kavat döneminde proto-sosyalist Zerdüş reformcu bir din adamıdır. Peygamber olduğunu savunan Mazdek, kamu mülkiyeti ve sosyal refahı artırma programlarını uyguladı. Nizamülmülk, Mazdek'in Ateşgözü'ne bir tünel kazdırıp buraya yerleştiği biri sayesinde ateşi konuşturarak hükümdar Kubat'ı ve 12. 000 kişiyi kendi mezhebine bağladığını ifade etmektedir. O'nun insanlar mezhebine davet ederken servette ve kadında ortaklığı savunduğunu, bu yüzden alt tabakadaki insanların bu mezhebe daha fazla rağbet ettiklerini de belirtmektedir (Çevirenin Notu).

Eğer Manilik’de insanın kendisi ile mücadelesi etkin, doğa ve topluma karşı tutumu ve mücadelesi çözüm kabul ediliyorduyorsa, Mazdekilerde toplumda mücadele pozisyonu almak birinci yeri almış oluyordu. Böyle bir oran Azerbaycan’da, sonradan, zahitlik, dervişlik ve bazı sufi tarikatları ile Bâtıniler, Safiler, Hurufiler ve başkaları arasında da olmuştur. Hatta bir sufi tarikatının ilk temsilcileri insanın kendi kendisiyle psikolojik mücadelesini, yüksek ruha ibadet ve aşkla kavuşmayı ön planda tuttuğu halde, sonraki temsilcileri mevcut toplumun doğru yolda gitmediğini ve değiştirilmeye ihtiyacı olduğunu söyleyerek kontrol yönteminin, bazı sosyal bilinç biçimlerinin, dini-manevi inancın yenisi ile birleştirilmesini tebliğ etmişlerdir.

Yeri gelmişken, ilginç bir konuyu da hatırlatalım. III-VII. yüzyıllarda Azerbaycan Albanyası’nda⁸ Hıristiyanlık Şamanlıktan, Yahudi ve Zerdüştlükten üstün konumda idi. VI. yüzyıl Azerbaycan âlimi Yakup Berdeli (Baradey 541-578 yılları) Hıristiyanlıkta beşinci büyük tarikat olan Yakubiliğin (*yakovit*”, “*yakobin*) yaratıcısı olmuştur⁹. Bu mezhepte de insanın kendisine, doğa ve topluma yaklaşımı, sufilerin görüşü ile çok yakındır. Yakubiler de “*yün elbise*”, “*kaba elbise giyenler*” ki, bu da “*Sofilere*” ilişkilendirilen kavramların birbiriyle aynıyet oluşturmaktadır (şüphesiz ki, bu dış giyim benzerliği idi). Sonra, İslam dini ile bağlılığı olmayan, ona karşı çıkan Babekilik (Hürremilik), özellikle hulul, ruhların geçmesi, olgunlaşması, dünya zenginliği istemenin topluma göre manevi, sonra siyasi zararı onu doğuran sebeplere ait meselelerde sonraki Azerbaycan sufilerinin öğretilerine çok yakın bir şekilde hareket etmişlerdir. Hürremilerin-Babek’in ölümü yaklaşımı, ruhun olgunlaşması, ölmezliği, insanın tüm varlıkta en kâmil olması ve buna rağmen bu olgunlaşmaya ve manevi temizliğe çalışmanın zorunluluğu konudaki görüşü ile Aynul-Kuzat, Sühreverdi, Şeyh Sefi, Naimi, Nesimi'nin görüşleri arasında büyük bir uyum, yakınlık vardır. Ancak, bunlar dönemine, koşulları ve sosyal ortamına göre başka başka görkemde, ayrı ayrı kılıflar altında olmuştur. Engels'in ünlü tabiriyle söylersek, ortaçağda her türlü mücadele biçimleri bu veya başka dini kılıf altında götürülmüştü. Başka türlü de olamazdı. Tarihi materyalizm öğretisi ile bakarsak, sosyal bilinç biçimi olan din, ortaçağda başka bilinç biçimlerini, hatta hak ve felsefeyi kendi güçlü etkisi, nüfuzu altında tutar, onu serbest gelişmeye imkân vermiyordu. Şu ortamda, daha doğrusu insanların sosyal-politik yaşamında, geniş halk kitlelerinin bilincinde dinin hâkim yer

8 Hewsen, Robert H, “Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians”, in: Samuelian, Thomas J. (Hg), *Classical Armenian Culture. Influences and Creativity*, Chicago, 1982, s. 27-40; Çalilov, Firidun, *Azər Xalqı*, Bakı, 2006, s. 436; Məmmədova, F, *Albaniya Siyasi Tarixi və Tarixi Coğrafiyası*, Bakı, 1993, s. 76, 116, 224; Акуньян, Н, *Мовсес Дасхуранци (по проэванию Каганкатвацци) и его “История Агван”*, Андес Амореа. Вена, 1953, s. 25; Bünyadov, M, *Moisey Kalankatuklu, “Ağvan Tarixi”nin Nəşr Olunmamış Səhifələri Hakkında*, *Albaniya Tarixi/Moisey Kalankatuklu-Mxitar Qoş*, Azerice-2006, s. 3-9. *Albanya ya da Kafkas Albanyası*, Arran Krallığı, *საქართველო-Albaneti, Урқұлуір-Aluank, Αλβανία/Albania*, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti ile Dağıstan’ın güneyini kapsayan eski bir devlettir. *Albanya, Yunanca ve Latince “dağlık toprak” anlamına gelir, ülkenin yerli adı ise bilinmemektedir. M. Ö. 4. yüzyıl ile 10. yüzyıl kadar süren 1400 yıllık dönemlerde, Kafkas dağlarının güneye bakan yamaçlarından aşağı uzanan topraklara Albanya adı verilmiştir. Bugünkü Azerbaycan ve Dağıstan’ın tamamı ile Ermenistan, Gürcistan, İran, Çeçenistan topraklarının yarısını kapsayan geniş bir alanda hüküm süren Albanya’da Strabon ve diğer kaynaklarca 26 lehçe-şive konuşulmaktaydı. Albanya’da kullanılan dillerin kökeni konusundaki araştırmalar derin olmamakla birlikte birkaç yönde ilerlemektedir. Tarihçi ve dilbilimcilerin bir kısmı tarafından Alban dilinin Nah-Dağıstan dillerine mensup olduğu, diğer tarihçi ve dilbilimciler tarafından ise Farsça veya Ermenice kökenli olduğu ileri sürülmektedir (bunun taraflı bir fikir olduğu düşünülmektedir). Son yapılan araştırmalarda ise Alban yazısı ve dilinin Eski Türkçenin şivelerinden biri olabileceği iddiası ortaya atılmıştır. Alban halkları M. S. 3. yüzyılda Hıristiyanlık dinine girmişler ve M. S. 4. yüzyılda da kendi müstakil alfabelerine sahip olmuşlardır. İlk Hıristiyanlık izleri taşıyan Alban tarihinde yüzlerce kilise, manastır vb. dini yapı ortaya çıkmıştır. Bu dini yapılardan pek azı günümüze kaldıysa da Albanca M. S. 7. yüzyıldan itibaren gelen İslam’ın etkisi altında girmiştir. M. S. 10. yüzyıldan itibaren Orta Asya’dan süregelen Türk, Kıpçak ve Moğol istilaları ile zayıflayan krallık küçüle küçüle egemenlik alanlarını kaybetmiştir. Albanlar’ın büyük bölümü İslamiyet’i benimseyerek Türkleşmiştir.*

9 Elçibey, Ebulfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Çev. Selçuk Akın, İstanbul, s. 1997, s. 107; Le Coz, Raymond, *Histoire de l’Eglise d’Orient: Chrétiens d’Irak, d’Iran et deTurquie*, Paris: Éditions du Cerf, 1995, s. 12 (Çevirenin Notu).

tuttuğu bir ortamda birdenbire meydana konulmuş, insanlık için ilerleme ve sıçrayış neden olacak düşünce ve uygulamalar eğer dini psikolojiyle kullanılmıyorsa havada asılı kalırdı.

Bizce, sufiliğin açığa çıkarılması, açıklanması ile uğraşan herhangi bir araştırmacı, sufiliğe kadarki toplumsal fikir tarihini derinden öğrenmeli, herhangi bir sufi mezhebini öğrenirken, onun sosyal-ekonomik ve politik ortamını, aynı dönemdeki halk kitlelerinin eğilim ve ilgisini, güven ve isteğini derinden bilmelidir. Böyle bir araştırmanın artık vakti gelmiş ve bu olamadan da Azerbaycan'ın edebiyat, kültür ve sosyal fikir tarihini öğrenmek tutarlı bir sonuç vermeyecektir.

Sufilik ya da sufizm VIII. yüzyıldan başlamış günümüze kadar Yakın ve Orta Doğu'da, Kuzey Afrika ülkelerinde toplumun bütün alanlarını oldukça etkileyen bir sosyal güç olmuştur. Dünyanın birçok önemli âlimleri sufiliği inceleyip, onun birkaç kolunu, tuttuğu yolu, düşünce dizginini açıklasalar da, öyle bir ortak sonuca, herkesin kabul edeceği söze gelip çıkmamışlardır. Şüphesiz, bu, bilgi sahiplerinin yetisinden bakılmaksızın, meselenin kendisinin aşırı ağır, karmaşık, çok yönlü, uzun çağlı hem de başka başka yönlü olması ile ilgilidir. Bunun için de, sufilik önce bölme-bölme, tarikatlar üzere, çeşitli bilim adamları tarafından incelenmeli, sonra ortak çalışma yapılmalıdır. Bizce bu alanda araştırma, arama yapan bir kimse, o dönemi, sosyal-ekonomik, siyasi koşulları, herhangi bir sufi tarikatının kurulduğu ve faaliyet gösterdiği yerin, halkın psikolojisini, kültürünü, eğilimini, folklorunu, tarihi bakışını iyi bilmeli, onu göz önünde bulundurarak, analizler götürmeli.

Bu yazı ile biz edebiyat, tarih, felsefe, hukuk vb. bilimlerin tarihini inceleyen âlimlerimizin bakışını sufiliğin modern bilimsel düzeyde incelenmesine yöneltmek istiyoruz. Orta çağ Azerbaycan sosyal-felsefi düşünce, edebiyat ve kültüründe sufiliğin çok derin kökleri vardır. Sufiliği bilmeden onları araştırmak, doğru değerlendirmek, kapsamlı anlamak mümkün değildir. Buradan hiç de böyle sonuç çıkarılmamalıdır ki, bir takım Avrupa bilginlerinin dediği gibi, Yakın ve Orta Doğu edebiyatının anahtarı sufiliktir.

Hayır. Sufilik IX-XVIII. yüzyıllarda öyle bir toplumsal düşünce halinde olmuştur ki, en büyük sanatçı ve bilim adamları buna kayıtsız kalmamış, sufiliğe kendi ilişkilerini bildirmişlerdir. Azerbaycan'da özellikle XII. -XVIII. yüzyıllarda sufilik sosyal hayat, sınıfı mücadele alanlarından tutun da, edebiyat ve sanatta da kendini bir biçimde çeşitli bağlamda göstermişti. Bizce sufiliğin uzun süre yaşaması ve geniş bir alana yayılmasının temel sebeplerinden biri yerel koşullara uyum, her halkın veya ülkenin özgü özellikleri ile uyum sağlaması yeteneğinden doğmuştur. Sufilik İslam dini ile ilgili ortaya çıksa da, çok geçmeden çeşitli ülkelerde yeni yeni içerik kazanmış, şu veya bu halkın folklor, yazılı edebiyat, gelenek, çok eskiden tutmuş kendi dönemine kadarki sosyal düşünce ve tarihi masallarından belli yönleri kendinde toplamaya, onu yeni görkemde düşüncelere aşılamağa çalışmış, mantıksal açıdan, muhtevası ideolojiye ters pozisyon almıştır. Bu ise mevcut iktidarın aleyhine olduğundan, birçok sufi âlim, şair ve sanatkârları çeşitli yollarla imha edilmiştir.

Bize tanıdık olan tüm sufi akımların genel bir fikrin görüyoruz; bu da şu ki, her bir sufi mensup olduğu tarikatın başkanının-mürşidinin dediğini esas almalı, üstün tutmalı, hayata geçirmeli, bu yolda hatta babalara, büyük din önderlerinin bile, sözlerine kulak asmamalıdır. Modern anlayışla dersek, bu bir tür sufiliğin önkoşulu idi. Bunu yapmayan etmeyen sufi sayılmazdı, uygulayan kişi ise sadece kendi tarikatının başkanının değil, hem de başkanın önerdiği başka sufi şeyhinin de dediğine uyguluyordu. Böylelikle, tüm sorunların çözümü mürşitlerin elinde toplanıyordu. Her tarikatın ise kendi yolu, amacı vardı. Bu nedenle süflilikten söz eden herhangi bir araştırmacı genel bir sonuç için, önce ayrı ayrı mezhepleri öğrenmeli, onların somut amaçlarını analiz etmelidir.

İlk önce biz *sufî* kelimesinin kökenine bakalım¹⁰. *Sufî* kelimesinin kökeni ile onun ifade ettiği kavram arasında büyük fark olsa da, bu alanda arama götürülenler, fikir yürütenler onun kökünü bulmaya, anlamaya çalışmışlardır. Şimdilik bu konuda, bilim dünyası "*sufî*"¹¹ kelimesinin kökenini belirlemede genel bir fikre varamamıştır. Öyle ki, *sufî*likten geçen bütün araştırmacılar ister istemez *sufî* kelimesinin kökenini bulmaya çalışmış, ondan söz etmişlerdir. Çoğu çalışmada *sufî* kelimesi Arapçadaki "*suf*" yün¹² kelimesiyle ilgili anlatılır. Öyle gösteriliyor ki, *sufî*ler yün elbise (hırka)giydikleri için¹³ onlara bu isim verilmiştir. Başkaları *sufî* sözünü Arapçadaki "*saf*"-"temiz" kelimesi ile ilişkilendirip, "*tasavvuf*", "*kendini temizleme*" (*ruhen*), "*kendi içerisindeki kötü duygulardan temizlenip, yıkama*" gibi anlatır. *Sufî* sözünü "*saf*" temiz kelimesi ile bağlayanlar "*saf*"¹⁴ kelimesini manaca *Sofilere* ait yapmak istemiş, bununla göstermeye çalışmışlar ki, *sufî*ler "saflık, temizlik" remzidirler. Oysa temiz sözü Arapça başka kökten ve "*temiz kalpli kişiye*" "*sufî*" değil, "*safi*" derler. Bu ihtimal sadece kelimenin kulağa yakın gelmesine göre oluşmuş, hiçbir bilimsel anlamı yoktur. Aynen öyle de "*suf*" kelimesi ile de bu tür yakınlaştırma yapılarak anlatılmıştır. Bu kelimenin kökenini Yunancadaki "*sofiya*" (hikmet) ve "*sofistika*" da arayanlar oldu. Bunu da kabul etmeye mantık imkân vermiyor. Öyle ki, Araplar VIII. yüzyıldan Yunan ilmi ile yakından tanışmaya başlamış, bilimsel esaslara dayanan böyle ihtimaller de vardır ki, Araplar İslam'dan önce de Rumların temel görüşleri ile tanışmışlar, "filo-sofiyanı" felsefe, "sofistika"yı "*safsata*" adlandırmışlardır. *Sofistika*-sefsete Araplarda ayrıca bir bilim gibi tanınmış, sonradan onunla meşgul olanları "boş konuşan" adlandırmışlardır. "*Sefsete*" kelimesi hatta Arap dilinde "*hezeyan*" anlamı da kazanmıştır. Binlerce yıldır böyle bir gelenek kendini göstermektedir ki, herhangi bir anlaşılmasız kelimenin kökenini ya Arap ya fars, ya da Yunan dillerinde aramış, tuttu-tutmadı, uydurma yollarla onu istedikleri yerlere yapıştırmışlar. Örneğin "*Hazar*", "*Azer*", "*Kassi*", "*Sümer*", "*Alban*" vb. sözleri gösterebiliriz. "*Sufî*" kelimesinin de kaderi böyle olmuştur. Bu sözü çeşitli *sufî* tarikat başkanları kendi mezheplerinin amacına uygun yorumlamış, çoğu zaman kelimenin etimolojik anlayışını bırakıp, onun anlam ve sembolik kavramını anlatmaya, söze yeni anlamlar vermeye çalışmışlardır. Böylece çok ihtimal, izah, fikir, vb. meydana gelmiştir. Biz burada *sufî* kelimesinin etimolojisini henüz şimdiye kadar hiçbir araştırmacının dikkatini çekmeyen ve hiçbir literatürde yer bulmayan yeni bir şekilde anlatacağız. Anlaşılacak için, önce bize kadar olan temel fikirlere kendi bakışımızı anlatmayı gerekli görüyoruz. Bilindiği gibi, *sufî*lik şartı olarak ikiye ayrılır:

- Doğu *Sufî*liği,
- Batı *Sufî*liği.

Yakın ve Orta Doğu'ya ait olan Doğu *sufî*liği, Kuzey Afrika ve Endülüs'e ait olan Batı *sufî*liğinden daha çok gelişmiş, karmaşık olmuştur. *Sufî*lik kendisi de Doğu'da türemiş, bu söz de orada oluşmuştur. Tüm büyük araştırmacılar şöyle bir görüştedir, *sufî*lik İslam'dan uzakta herhangi bir eski inançla bağlı olmuştur. Bu tarihi bir gerçektir. Öylece de meseleye de buradan başlamak gerekir. "*Sufî*" kelimesinin kökeni buradan araştırılmalıdır. Bunun için XIII. yüzyılın ünlü *sufî*

10 Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Ankara, 1972, s. 145 (Çevirenin Notu).

11 Guenon, Ben, "Esoterisme Islamique, l'İslam et l'Occident, içinde mak. Cahier du Sud MCMXLIII Viyana, 1967, s. 154 (Çevirenin Notu).

12 Cebecioglu, a. g. e. s. 689; Yaylalı, Kamil, *Mevlana'da İnanç Sistemi*, (Sebat Ofset), Konya, 1974, s. 9-12 (Çevirenin Notu).

13 Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990, s. 27, Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1990, s. 60-61 (Çevirenin Notu).

14 Yılmaz, H. Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (Ensar Neşriyat), İstanbul, 2004, s. 17-18 (Çevirenin Notu).

şeyhi, Azerbaycanlı filozof Ömer Sühreverdi (1144-1234)¹⁵ çok gerekli bir anahtar vermiştir. Çok yazık ki, araştırmacılar veya bundan haberdar olmama, ya da üzerinden sessizce geçmişlerdi.

Sufiliği araştıranlar bilirler ki, Ömer Sühreverdi kendisine kadar ki sufiliğin geçtiği tüm yolları incelemiş, bu alana ait “Avarif el-Maarif” adlı çok geniş, değerli bir eser yazmıştır. Bütün tanınmış sufuciler (sufişünas) bu eserin adını tekrar tekrar hatırlatmışlar, onu yüksek değerlendirmiş, ondan öğrenmişlerdir. Ömer Sühreverdi bu eserinde “sufi” kelimesinin kökeni üzerinde durup, onun hangi manalarla anlatıldığını, kendisine kadar ki bütün ihtimalleri, kendisinin onlara yaklaşımını anlatır. Sonra da, bu yorumlamalar, izahlar şekli karakter taşımaya başlar. Söz konusu olan şudur, “kendini saflaştırana” sufi denir. Sühreverdi'ye göre sufilik VIII. yüzyılda belirmiş, o zamana kadar bu söz Kuran'dan tutun da, hiçbir klasik Doğu kaynaklarında anılmamıştır. Sözün kendi anlamını (kökenini) ise ne Doğu'da, ne de, Batı'da doğru anlayan, bilen yoktur. O, sufi kelimesinin Türk sözü olduğunu göstermektedir. (Es-sufi ismun turkiyyun). Fakat telif sufi kelimesinin hangi Türk sözünden, nasıl ve ne zaman oluştuğunu bulunmamış.

Belirtmeliyiz ki, eski Türklerin ev, tarih, edebiyat, inanç, mitoloji ve kozmogonik¹⁶ bakış açılarına yakın olmadan, “sufi” kelimesinin de kökenini bulmak zordur. Görünüyor ki, ünlü şeyh-sufi-filozof Ömer Sühreverdi de ya eski Türk dünyası ile yakından alakalı değilmiş ya da temel fikrini kelimenin anlam ve mahiyet anlayışına verdiğinden, onun etimolojisini incelemeye gayret göstermemiştir.

O zaman da şöyle bir soru ortaya soruluyor peki, bu konu ne ile ilgilidir? En eski çağlardan eski Türk halkları-Hunlar, Oğuzlar, Hazarlar, Azerbaycan Türkleri, Altaylara vb. ışık, su, toprak ve rüzgâra yaratıcı güç gibi bakmış, onları ilahileştirmişler. Bütün eski halkların belli tarihi anında da böyle olmuştur. Zamanla Türkler (başka eski halklar gibi) bu dört unsurdan ya üçünü veya ikisini, daha sonra ise birini daha üstün tutmuş, çokluktan azınlığa, oradan da yalnızlığa (bir tür tek Allahlığa) doğru gitmişlerdir. Ona göre de “Işık-> Su”, “Su-> Yer”, “Yer-> Su”, “Işık”, “Su”, “Yer” inanışları oluşmuştur¹⁷. “Işık” bütün varlığın ilk kaynağı, baş yaratıcı sayıldıktan, “su” ortak, “yer” işleyen (türev nesneyi) sayılmıştır. Başka bir çağda ise “yer-su” (yer sub)¹⁸ inancı ortaya çıkmıştır. Uzun bir dönem Türklerin kozmogonik anlayışı böyle olmuştur. Işık-> Işık + Su (veya Su + Işık)-> Su-> Su + Yer-> Yer + Su-> Canlı + Cansız-> Ölüm-> Yer-> Su-> Su + Işık-> Işık.

15Şehrezori, Şemseddin, *Tarihü'l-Hukem*, Neşir: A. Ebu Şiveyreb, Trablus, 1988, s. 378; Yakut el-Hamevi, *İrş, du'l-Erİb ile Marifeti'l-Edib*, Neşir: D. S. Margoliuth, Mısır, 1925, s. 269; İbn Hallikan, *Vefeyü'tl-A'yan*, Neşir: İhsan Abbas, Beyrut Tarihsiz, Cilt:VI, s. 268; Yörükân, Y. Ziya, *Şihabeddin Sühreverdi ve Nur Heykelleri*, Yayına Hazırlayan ve Neşreden: A. Kamil Cihan, İstanbul, 1998, s. 18-19; Barthold, W. -Köprülü, Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1997, s. 56-57; Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, (trc. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul, 1980, s. 145-155; Watt, W. M., *Müslüman Aydın*, (Trc. Haniği Özcan), İzmir, 1989, s. 17; Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, 1983, s. 32-33; Orman, Sabri, Gazzâlî, İstanbul, 1986, s. 47-49. Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdi, (d. 1144-ö. 1234) Sühreverdiyye tarikatını genişletmiş ve Sufi tezini Avârifü'l-maârif isimli eserinde, tarikat üyelerinin uyması gereken kuralları ayrıntılı bir şekilde yazmıştır. Diğer isimleri: Şeyh Ebû Abdullah Ömer b. Muhammed es-Sühreverdi, Ebû Hafs el-Sühreverdi, Şihabeddin Ömer Sühreverdi, Şeyh Şihabeddin Ömer b. Abdullah el-Sühreverdi. Nüfusunun büyük çoğunluğunu Azerbaycan Türkülerin oluşturduğu Zencan Eyaleti, Hodabandeh İlçesine bağlı Sohreverd (سهرورد) ismindeki bir yerleşim yerinde 1145 yılında doğmuş genç yaşta Bağdat şehrine gitmiş ve dönemin Nizamiye - Medresesinde öğrenim almıştır (Çevirenin Notu).

16 Taş, İ., *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Kömen Yayınları, Konya, 2002, s. 148 (Çevirenin Notu).

17 Thomsen, Vilh., *Çözülmüş Orhun Yazıtları*, (Çev. : Vedat Köken), Ankara, 1993, s. 94; Elhade, Mircea, *Le Chamanisme et Les Techniques Archaiques de L'extase*, Paris, Payot, 1951, s. 14; İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 74 (Çevirenin Notu).

18 Güngör, Harun, *Eski Türklerde Din ve Düşünce*, *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 262 (Çevirenin Notu).

Türklerin bu kozmogonik bakış açısı, onların ev, mitoloji ve siyasi-sosyal hayatında çok geniş yer tutmuş, neredeyse kendi hayatlarını onunla sık bağlamışlar.

Büyük sufiler aşkın, sevginin akıl almaz düşünceye (almaz) yerleşmez gücünü biliyormuş, ondan istifade ile insanı faaliyete getirmek, onu yaratıcı yapmak istemişlerdir. Tek Allahlık (tekbir), birim ideallik, zincir gibi mürşitten başlayıp peygambere, ondan da Tanrı'ya doğru bir hatla bağlanmak, laik yönünden tarikatın, akımın başkanına bağlanmaktan başka bir şey (nesne) değildir. Şah İsmail da sufilerin başkanı olarak görev yapmakta, sayısız müritleri kendi peşinde götürmek amacını tutmuştur:

“Er odur itikat edebilir pirine” ya da “Mürid oldur ola ehl-iradet, Her işte var ola pirden icazet” ya da

*“Gerçek olan kişi dosttan ayrılmaz,
Sana erkeklerde gerçek olmaz,
Sen, seni satıban, yedirsen bilmez,
Bu zamanda kimse yaramaz öyle. “*

KAYNAKÇA

- ATAY, Hüseyin, 1983, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul
- ATEŞ, Süleyman, 1972, *İslam Tasavvufu*, (Elif Matbaacılık), Ankara
- АКИНЬЯН, Н., 1953, Мовсес Дасхуранци (по прозванию Каганкатвацци) и его “История Агван”, Андес Амсореа, Вена
- BARTHOLD, W.-KÖPRÜLÜ, Fuad, 1997, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara
- BOSWORTH, C. E., 1980, *İslâm Devletleri Tarihi*, (Trc. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul
- BÖRM, H., 2007, *Prokop Und Die Perser, Untersuchungen Zu Den Römisch-Sasanidischen Kontakten İn Der Ausgehenden Spätantike*, Stuttgart
- BÜNYADOV, M., 2006, *Moisey Kalankatuklu, “Ağvan Tarixi”nin Nəşr Olunmamış Səhifələri Hakkında, Albaniya Tarixi/ Moisey Kalankatuklu-Mxitar Qoş*, Azerice-
- CEBECİOĞLU, Ethem, 1997, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber yay, Ankara
- CƏLİLOV, Firidun, 2006, *Azər Xalqı*, Bakı
- CHALLAYE, F., 1963, *Dinler Tarihi*, İstanbul
- CRONE, Patricia, 1991, “Kavad’s Heresy and Mazdak’s Revolt”, in: *Iran* 29
- ELÇİBEY, Ebulfez, 1997, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Çev. Selçuk Akın, İstanbul,
- ELÇİBEY, Ebulfez, 2003, *Azərbaycandan Başlayan Tarix*, Tərtibçi və Redaktor: Mircəlal Yusifli. Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı
- ELIADE, Mircea, 1951, *Le Chamanisme Et Les Techniques Archaiques De L’extase*, Paris, Payot
- EL-KÂŞÂNÎ, Abdurrezzâk, 1992, *Mu’cemu Istilâhâti’s-Sûfiyye*, thk. Abdulâl Şahin, Kahire
- ERAYDIN, Selçuk, 1990, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul
- GAUBE, H., 1982, “Mazdak: Historical reality or invention?”, In: *Studia Iranica*: 11
- GNOLİ, G., 2004, “Nuovi studi sul Mazdakismo”, In: *Accademia Nazionale dei Lincei (Hrsg)*, La Persia e Bisanzio, Atti dei convegni Lincei 201, Roma
- GUENON, Ben, 1967, “Esoterisme Islamique, l’Islam et l’Occident”, Cahier du Sud MCMXLIII Viyana
- GÜNGÖR, Harun, 2002, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, Türkler, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara
- HEWSEN, Robert H., 1982, “Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians”, in: Samuelian, Thomas J. (Hg), *Classical Armenian Culture, Influences and Creativity*, Chicago
- İBN HALLİKAN, *Vefeyütu'l-A'yan*, Neşir: İhsan Abbas, Beyrut, Tarihsiz
- İNAN, Abdülkadir, 1995, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara
- KARA, Mustafa, 1990, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul
- KÜBRA, Necmuddin, 1980, *Tasavvufî Hayat*, haz. Mustafa Kara, Dergâh yay, İstanbul
- LE COZ, Raymond, 1995, *Histoire de l’Eglise d’Orient: Chrétiens d’Irak, d’Iran et deTurquie*, Paris, Éditions du Cerf
- MƏMMƏDOVA, F., 1993, *Albaniya Siyasi Tarixi və Tarixi Coğrafiyası*, Bakı
- NİZAMÜLMÜLK, 2002, *Siyasetname*, (Hazırlayan, Osman Okçu), Timaş Yay. İstanbul
- ORMAN, Sabri, 1986, *Gazzâlî*, İstanbul

- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, 2011, *Enel Hak İsyanı-Hallac-ı Mansur Darağacında Miraç*, İstanbul
- PALA, İskender, 1983 *„Aşkî, Hayatı, Edebi Şahsiyeti ve Divanı*, C. I, İstanbul Üniversitesi, SBE, İstanbul, Yayımlanmamış Doktora Tezi,
- RUBİN, Z, 1995, “Mass Movements in Late Antiquity”, In: I. Malkin/Z. Rubinsohn (Hrsg), *Leaders and Masses in the Roman World, Studies in Honor of Zvi Yavetz*, Leiden/New York,
- SUNDERMANN, W, 1988 ,“Neue Erkenntnisse über die mazdakitische Soziallehre”, In: *Das Altertum*, 34, 3,
- SÜHREVERDİ, Ebu Hafs Şihabuddin, 1393/1973,*Avârifü'l-Maarif*, Mektebetü'l-Kahire, Kahire
- ŞEHREZORİ, Şemseddin, 1988, *Tarihu'l-Hukem*, Neşir: A. Ebu Şüveyreb, Trablus
- TAPLAMACIOĞLU, M, 1966, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Basım, Ankara
- TAŞ, İ, 2002, *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Kömen Yayınları, Konya
- THOMSEN, Vilh, 1993, *Çözölmüş Orhun Yazıtları*, (Çev. : Vedat KÖKEN), Ankara
- USLUER, Fatih, 2009, “Nesîmî Şiirlerinin Şerhlerinde Yapılan Yanlışlıklar”, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Litterature and History of Turkish or Turkic, Volume, 4/2, Winter
- ÜNVER, İsmail, 1991, “Aşkî, Üsküdarlı”, C. IV, *TDVİA*, Diyanet Vakfı Neşriyatı, İstanbul
- WATT, W. M, 1989,*Müslüman Aydın*, (trc. Hanifi Özcan), İzmir
- YAKUT EL-HAMEVİ, 1983,1925 *İrş, du'l-Erİb ile Marifeti'l-Edib*, Neşir: D. S. Margoliuth, Mısır,
- YARSHATER, Ehsan, “Mazdakism”. In: *Cambridge History of Iran III/2*. Cambridge
- YAYLALI, Kamil, 1974, *Mevlana'da İnanç Sistemi*, (Sebat Ofset), Konya
- YILMAZ, H. Kamil, 2004, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul
- YÖRÜKAN, Y.Ziya, 1998,*Şihabeddin Sühreverdi ve Nur Heykelleri*, Yayına Hazırlayan ve Neşreden: A. Kamil Cihan, İstanbul